

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ВИХІДЦІВ З УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ НА СТАВРОПОЛЬЩИНУ У XVIII–XIX СТ.

Надія ІСТОМІНА

вчений секретар ННДІУ

Анотація. У статті подано аналітичний огляд літератури, що висвітлює проблему переселення вихідців з українських губерній на територію Ставропольщини (період до XIX ст.), за результатами українознавчої експедиції на Північний Кавказ.

Ключові слова: етнос, міграція, малороси, етнічна асиміляція, козаки, ідентифікація.

*Зажурилась Україна.
Така її доля.
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує,
Козачество гине.
Україно, Україно!
Серце моє, ненько,
Як згадаю твою долю,
Заплаче серденько.*

Т. Шевченко

У рамках виконання Національним науково-дослідним інститутом українознавства держбюджетної науково-дослідної теми «Український етнос у світовому часопросторі» (2007–2009) з ініціативи її наукового керівника, професора, директора ННДІУ П. Кононенка, у липні – серпні 2009 р. була здійснена експедиція на Ставропольщину (РФ), до краю, який з давніх-давен вважається етнічною територією українців. Цей факт доведений видатним українським істориком, дослідником України М. Грушевським і викладений у

1907 р. в популярній праці «Про старі часи на Україні»: «Хотів я дати громадянству нашому книгу ..., оживлену образками минулого життя, уривками нашої старої творчості, нашої славетності і знімками цікавих предметів старого побуту, портретами давніх українських діячів, картами і плянами вікопомних подій ..., від найдавнішої доби, куди не сягає ще писана історія, і до наших часів свідомого українського життя, коли хочеться не обмежитися самою тільки зверхнею історією володарів і війн, а показати і те, як жилося народові, в якому напрямі розвивалося його життя громадське і культурне» [1, 3]. Це засвідчує й етнографічна мапа України, на якій окреслені кордони етнічної української землі.

Розпочалося дослідження проблеми переселення українців з українських губерній на Ставропольщину у XVIII – XIX ст. Національний науково-дослідний інститут українознавства став ініціатором проведення українознавчої експедиції на Північний Кавказ – регіон, де проживає одна з найчисельніших українських діаспор, з метою вивчення цього питання. Експедиція була проведена за різними напрямками:

Мапа України. Чорна лінія показує границі української землі

– складання опитувальника для спілкування з респондентами – місцевими жителями Ставропольщини;

– бібліографічний пошук літературних, наукових, документальних джерел на території Ставропольщини: інформаційні видання (державна система науково-технічної інформації); реферативні видання: журнали, збірники; експрес-інформація; оглядові видання;

– ознайомлення з експозиціями музеїв (краєзнавчого та козацтва);

– поїздка у станиці Ставропольського краю, де живе більшість українців, для проведення опитування.

Експедиційні українознавчі наукові дослідження не тільки на теренах України, а й за її межами, особливо в тих регіонах, де проживають представники українського етносу, мають велике значення для визначення неповторності та самобутності українського історичного процесу, окреслюючи його хронологічні межі та трактуючи явища суспільно-політичного й науково-культурного життя розділеного кордонами українства.

Активізація наукових досліджень у різних галузях, зокрема в етнології, антропології, географії тощо, потребує вивчення та використання як уже опублікованого, так і нещодавно віднайденого джерельного матеріалу, його системного зібрання, нового прочитання, класифікації та опублікування як в Україні, так і за її межами. «Жодна наука, а тим більше українознавство як система наук, не може успішно розвиватися без опанування і збагачення джерельної бази, осмислення джерелознавчих проблем. Загальні принципи джерелознавства, його методологічні засади, ... є універсальними і повною мірою можуть бути застосовані в українознавстві» [2, 17]. Цілком очевидно, що коло джерел визначається предметом кожної науки, «українознавство є цілісною системою наукових інтегративних знань про Україну й світове українство як цілісність, як геополітична реальність, що розвивається в цілісності простору й часу» [2, 17].

Визначальними для українознавства є історичні джерела. «Особливість джерельної бази українознавства полягає в тому, що вона функціонує на порубіжжі історичних, етнологічних, філософських, культурологічних, правничих, релігійно-знавчих, філологічних, економічних, природничих та ін. знань» [3, 25]. Українознавство як наука інтегративна спирається на всі види джерел, а це вимагає системного підходу до них, їх класифікації.

У статті автором зроблена спроба опрацювати наявну джерельну базу з метою вивчення питання переселення вихідців з українських губерній на території Ставропольщини (XVIII – XIX ст.).

«Поняття Україна охоплює: етнонацію, територію, яку заселяв український етнос у минулому та заселяє українська нація (народ) нині; природу, відповідну територію з її земними, водними, повітряними ресурсами, особливостями екології; мову як універсальний феномен буття і свідомості етнонації; суспільство й державу в їх генезі; матеріальну й духовну культуру (релігію, філософію, мистецтво, освіту, науку, валеологію, право, війсьсько, міжнародні відносини), що розвиваються впродовж багатовікової історії української етнонації та держави; тип людини. Отже – світове українство в часопросторовій еволюції» [2, 17]. Тому «нам треба пізнати минуле – не таким, яким би хотілося. Але таким, яким воно справді було. Пізнати механізми – хоч би нищення українства. Усвідомити їх. І подивитися, чи аби десь комусь не захотілося їх повторити» [4, 3].

2-а половина XVIII ст. була пов'язана з тривожними змінами в житті українців. Це був час, коли Катерина II скасувала в Україні гетьманський устрій (1764 р.) та ліквідувала Запорізьку Січ (1775 р.). Україна втратила залишки автономії (1781 р.), свої збройні формування (1783 р.). Було закріпачено селян (1783 р., 1796 р.), а значна частина українських земель опинилася в руках російських поміщиків. Період від 1775 р. і до закінчення Кавказької війни у 1864 р. став часом організованого царським урядом переселення на Північ-

ний Кавказ сотень тисяч українських козаків і селян. Після зруйнування Запорізької Січі у 1775 р. «всі блага землі запорожців дістались іншим, самі ж запорожці мусили мандрувати, хто на Кубань, хто за Дунай, хто на острів Мальту, хто в Анатолію, себто Малу Азію, хто до Австралії, а хто навіть аж за Атлантичний океан, у Сполучені держави, себто Америку» [5, 21].

Переселення – ефективний спосіб імперського управління. Неодноразово він був використаний і щодо українського народу, зокрема його бойової частини – козацтва. «Серед політичних причин переселення українських козаків і селян на Північний Кавказ найголовнішою була колонізаторська, загарбницька політика Російської імперії – переселення на кордон імперії насамперед козаків, здатних і звичних вести напіввійськовий спосіб життя. Уряд бажав тим самим захистити російські кордони від нападу кочових вояводиничних племен, замінивши регулярні військові частини, що там перебували і важко переносили повне нестатків життя у безлюдному краї, на козаків» [8, 16]. Отже, з-під українського козацтва в прямому розумінні вибивався ґрунт – рідна земля. У такий же спосіб досягалися й інші цілі. Зокрема, переселяючи українських козаків на Північний Кавказ, російський уряд мав на меті асимілювати їх шляхом змішування з масою землеробського населення тодішньої Малоросії. Імператриця ж сподівалася «на фактичне вимирання козацької вольниці». І мала рацію: «під час колонізації цієї території гинула 1/6 частина переселенців» [7, 55]. З цього приводу М. Стороженко писав: «Переселення малоросійських козаків в інші губернії, що заохочувалось урядом і навіть, правильніше сказати, виникло з його ініціативи, зменшуючи чисельність козацького стану, активно сприяло його, так би мовити, становому знеособленню...» [6, 41].

За першим загальним переписом населення Російської імперії 1897р., кількість етнічних українців на Ставропольщині становила понад 319 тис. осіб, що складало 36,6 % від усього населення. У XVI – XVII ст. в офіційних документах Росії українців називали черкасами, пізніше, до початку XX ст., – малоросами, малоросіянами. Але ще задовго до першого перепису серйозний вплив на виникнення масових – постійних і сезонних – міграцій українського населення на Північний Кавказ мала Полтавська битва, після перемоги в якій Петро I започаткував масові жорстокі репресивні акції проти своїх політичних противників. Була знищена столиця І.Мазепи Батурин з усіма його жителями. Почалася велика міграція козаків, відома в історії як мазепинська еміграція, що мала насильницький характер. У 1718 р. чималий загін українських козаків послали будувати укріплення на р. Терек (Північний Кавказ).

У 1795 р. українці становили в середньому на Північному Кавказі 19%, за даними перепису 1897 р., – 29%. Цьому сприяв цілий ряд обставин. Після скасування кріпосного права в Східній Україні (1861 р.) селяни отримали дуже мало (лише 26,7%) землі. У більшості районів селянські наділи значно скоротилися (на Лівобережжі та Півдні, наприклад, на 29–30%). Селяни сплачували за ці наділи великі податки. Часті неврожаї викликали голод (1891 р., 1892 р., 1897 р., 1900 р. та ін.), від якого особливо страждали незаможні селяни в районах з відносним перенаселенням – Чернігівщини, Полтавщини, Правобережжя.

Майнове розшарування селянства зросло після скасування кріпацтва 1861 р. Селяни масово йшли на сезонні сільськогосподарські роботи

в зернові райони Півдня (близько 1,5 млн. чол. за рік), переселялися в східні райони. Лише за 1885–1914 роки виїхало:

- з Полтавської губернії – 421,9 тис. чол.;
- з Чернігівської губернії – 282,9 тис. чол.;
- з Катеринославської губернії – 186,3 тис. чол.;
- з Київської губернії – 175,6 тис. чол.;
- з Херсонської губернії – 135,7 тис. чол.;
- з Таврійської губернії – 111,1 тис. чол.;
- з Волинської та Подільської губерній – 545 тис. чол.» [9, 13].

До 1-ої половини XIX ст. переселення з України переважно йшло в райони причорноморських і приазовських степів, на Північний Кавказ. Так, з Полтавщини, яка брала активну участь у переселенні селян, до 1876 р. 89% від загальної кількості населення губернії направлялося на Ставропольщину, Кубань. Та у 1894–1900 роках тут осіло лише 13% від усіх переселенців, решта поїхали за Урал.

На початку XIX ст. українська тематика здобуває популярність в освічених колах Російської імперії, де починає формуватися ряд закладів, покликаних займатися відбором документів, їх дослідженням та науковою обробкою. Було засновано Київську, Петербурзьку та Кавказьку археографічні комісії. Їх організація – закономірний процес, зумовлений розвитком науки. Видання українських матеріалів розпочала Російська імператорська археографічна комісія в Петербурзі (1834 р.), публікуючи пам'ятки української писемності та інші історичні документи. В Україні Київська археографічна комісія (1843 р.) досліджувала історію південного краю Російської імперії. Але до сьогодні немає жодної інформації про наукові дослідження археографічних чи губернських комісій про комплексне вивчення українського етносу на теренах Північного Кавказу. На той час «... українознавству не було місця в офіційних наукових органах» [6, 72]. Царизм докладав зусиль, щоб стерти з пам'яті народу славі, героїчні сторінки минулого українського козацтва, яке разом з представниками різних народів Північного Кавказу охороняли кордони Російської імперії, будували фортеці та нові міста. Все робилося для того, щоб знищити почуття власної окремішності вихідців з України, прискорити їх асиміляцію з росіянами.

Проблема переселення вихідців з українських губерній на територію Північного Кавказу досі не отримала спеціального комплексного й узагальнюючого аналітичного дослідження. Однак існує низка праць, які фрагментарно торкаються репрезентованої теми.

Бібліографічний показник наукових та літературних джерел, опрацьованих матеріалів:

Авксентьев А.В., Авксентьев В.А. Этнические группы и диаспоры Ставрополя: Краткий справочник. – Ставрополь, 1997.

Авксентьев А.В., Авксентьев В.А. Северный Кавказ в этнической картине мира. – Ставрополь, 1998.

Алексеев В.В. Распределение населения по территории Новороссийских губерний, его этнографический состав, быт и культура // Россия: Полное географическое описание нашего Отечества. –Т. 14 / Под руководством П.П. Семенова-Тянь-Шанского. – СПб., 1910. – С. 172–228 (гл. 7 и 8 очерка содержат описание национального состава области, а также обычаев, порядков, устройства жизни русских и украинцев).

Апостолов Л.Я. Географический очерк Кубанской обл. // Сборник материалов для описания

местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1897. – Вып. 23. – С. 1–305.

Аствацатурова М.А. Диаспоры в Российской Федерации: формирование и управление. Северо-Кавказский регион. – Пятигорск, 2002.

Бак Д.П. Полевые исследования студентов РГГУ. – Вып. 1 – М., 2006.

Бентковский И.В. Статистика населенных мест поземельной собственности в Ставропольской губернии. – Вып. 9. – Ставрополь: Тип. Губернского Правления, 1881. – 246 с.

Берже А.И. Этнографическое обозрение Кавказа. – СПб., 1879. – 36 с.

Волисты и гмины 1890 г. Ставропольской губернии. – 1. Статистика. СПб.: Тип. В.Безобразова, 1892. – 10 с.

Гакстгаузен А. Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. – Ч. 1–2. – СПб., 1857. – 468 с.

Головчанский С.Ф. Станица Прохладная Терской области // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). – Тифлис, 1893. – Вып. XV. – Дело № 58. Перепечатано. Хранится в библиотеке Института гуманитарных исследований правительства Кабардино-Балкарской Республики. – С. 37.

Доклады губернской земской управы Первому очередному губернскому собранию по статистическому отделу. – Ставрополь, 1913. – 167 с.

Долгушин А.А. О переселении в Терскую область из внутренних губерний России. – Владикавказ, 1907. – 73 с.

Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. – Т. 1: Очерк Кавказа и народов его населяющих. – Кн. I: Кавказ. – СПб., 1871. – 640 с.

Живописный альбом «Народы России». – Раздел «Кавказские жители». – СПб., 1880. – 574 с.

Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащего России...: В 4-х ч. – Ч. 2. – СПб., 1835. – 270 с.

История и теория статистики в монографиях Вагнера, Рюмелина... – СПб., 1879.

Ишханян Б. Народности Кавказа. Состав, население, профессиональная группировка и общественное расслоение кавказских народностей. – ПГ, 1916. – 116 с.

Каблуков Н.А. Задачи и способы собирания статистических сведений. – М., 1920.

Каблуков Н.А. Статистика. – М., 1915.

Кавказоведение. – Тифлис, 1901.

Короленко П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска 1696 – 1896 гг. // Исторический очерк. – Екатеринбург, 1896. – С. 16.

Майер Г. Статистика и общееведение. – Том 1. – СПб., 1899.

Майер Г. Закономерность в общественной жизни. – М., 1899.

Марков Е. Очерки Кавказа. – СПб. – М., 1887. – 693 с.

Медунина В. О вольных россиянах, не знавших крепостного ярма // Кубань. – 1991. – № 1. – С. 55.

Меч С. Кавказ. – 2-ое изд., доп. – М., 1866. – 136 с.

Миллер В. Кавказская этнография // Русская мысль. – 1913. – № 6. – С. 20–24.

Мир на Северном Кавказе через языки, образование, культуру // Материалы V Международного конгресса (8–12 октября 2007 г.). – Пятигорск, 2007.

Надеждин П.П. Кавказский край, природа и люди. – Тула, 1895.

Население империи по переписи 28 января 1897 г. по уездам. – Вып. 1. – СПб.: Товарищество «Печатня С.П.Яковлева», 1897. – 29 с.

Отчет по Кубанскому войсковому этнографическому и естественно-историческому музею за 1911–1912 гг. – Екатеринбург, 1913. – 121 с.

Первая Всеобщая перепись населения Российской губернии (Ставропольская губерния). – Ставрополь, 1905. – 67 с.

Писарев С.А. Трехсотлетие Терского казачьего войска (1557–1877). – Владикавказ, 1881. – С. 7 – 20.

Плющевский-Плющик Я.А. Суждения и толки народа об однодневной переписи 28-го января 1897 г. Материалы для истории Первой Всеобщей переписи населения. – СПб., 1898. – 94 с.

Попко И.Д. Терские казаки со стародавних времен. – СПб., 1880. – Вып. 1. – 515 с.

Сборник сведений о Кавказе. – Том VII. – Тифлис, 1880.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Вып. 23. – Тифлис, 1897.

Тройницкий Н.А. Все материалы переписи. – Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1898.

Тройницкий Н.А. Наличное население обоого пола по уездам и городам. – СПб., 1905. – 60 с.

Учреждения для управления Кавказской областью (Институт главного пристава кочующих народов) // Управление главного пристава кочующих народов Ставропольской губернии 1825–1847 гг. – СПб., 1847.

У этнической карты Ставрополя. Малочисленные группы / Состав. Госданкер В.В. – Выпуск 1. – Ставрополь, 1994.

Фарфоровский С.В. Проект программы для собирания этнографических сведений // Ставропольское общество для изучения Северо-Кавказского края в естествознании, истории, географии. – Вып. 1. – СПб., 1911. – 71–79 с.

Фелицин Е.Д. Статистические таблицы пространства, населенности и сравнительные статистические таблицы численности народонаселения, браков, рождаемости, смертности и естественного приращивания народонаселения Кубанской обл. за 7 лет, с 1871–1877 гг. // Сборник сведений о Кавказе. – Т. VII. – Тифлис, 1880. – С. 537–570.

Чурсин Г.Ф. Очерки по этнологии Кавказа (Легендарные озера на Кавказе). – Тифлис, 1913. – 189 с.

Чурсина В.И. Духовная жизнь славянских народов. – Ставрополь: СГУ, 2005.

Щербина Ф.А. Естественно-исторические условия и смена народностей на Кубани (Изд-во Общества взаимопомощи учащихся в Кубанской области и Черноморской губернии). – Екатеринбург: Тип. «Основа», 1906. – 156 с.

Огляд джерельної бази відділу рідкісних видань Центральної наукової бібліотеки м.Ставрополя свідчить про недостатню вивченість цього питання. Однак необхідно підкреслити, що частина українських та російських науковців (І.Попко, С.Писарев, М.Стороженко, Г.Ткачов, М.Караулов, В.Потто, В.Антонович, Г.Коваленко) намагалися різнобічно висвітлити еміграційний рух українського народу, що становить серйозне підґрунтя для подальшого спеціального вивчення питання переселення вихідців з українських губерній на Ставропольщину протягом 1832–1905 років.

У працях істориків, офіційно визнаних російським урядом, у дослідженні історії північно-кавказьких козаків домінувала концепція апологетичного піднесення військовослужилої верстви

малоросів-козаків, які займали особливе становище в державі, віддано несли службу царському престолу. Однак саме в цих джерелах уперше були контурно окреслені деякі проблеми виникнення козацьких поселень на Північному Кавказі, а також питання службових і побутових відносин у станицях, зміни в обмундируванні та озброєнні козаків при мінімізації або відсутності висвітлення етнічного й географічного походження переселенців.

Серед праць, у яких розглядався комплекс питань, пов'язаних з фольклором, а також духовним, матеріальним, культурним життям та традиційним побутом українського населення Північного Кавказу, особливе зацікавлення викликає праця губернського предводителя ставропольського й кубанського дворянства, українця за походженням, генерал-лейтенанта І.Попка [10] – знаного дослідника історії й етнології північно-кавказького козацтва. Він у подробицях подає облаштування побуту, характеризує особливості матеріальної культури й висвітлює історію виникнення малоросів-козаків, які входили до складу Терського козацького війська, першим призначеним командиром якого був виходець із сім'ї дворян Київської губернії Євстафій Пантелеймонович Єфимович. Терське козацьке військо посилювалось за рахунок депортації козаків з України та Дону, була створена захисна лінія з козацьких поселень. Цих козаків згодом було залучено до будівництва фортеці Моздок (1763 р.), захисту м. Азов та прилеглих до Росії територій. З 1770 р. на Терек переведено 3000 українських козаків, які за указом імператриці Катерини II від 24 квітня 1777 р. почали будівництво фортеці Азово-Моздоцької захисної лінії. 22 жовтня 1777 р. було закладено фортецю, яка поклала початок розбудови м. Ставрополя. Неподалік утворено п'ять станиць, які були заселені винятково запорізькими козаками-переселенцями.

Таким чином, населення Азово-Моздоцької лінії майже повністю складалося з етнічних українців. Доказом цього можуть слугувати дослідження етнічного складу населення Ставропольщини російськими істориками, етнографами. Так, С.Головчанський, вивчаючи церковні записи реєстрацій населення, відзначив, що «в церковних метриках станиці Прохладна за 1825–1827 роки не зафіксовано жодного великоруського прізвища, а в наявності були збережені до сьогодення такі прізвища, як Щербак, Середа, Субота, Редько, Головка, Вовк, Сорока, Клюй, Горох та ін. При цьому як взірці наводилися вивчені ним звичаї та пісні мешканців станиці, які на той період були схожі з фольклором різних українських губерній не лише головними рисами, але й деталями» [11, 73].

І.Попко вказує на колоніальний характер козацького просування углиб Північного Кавказу, яке супроводжувалося вилученням земель у горців та будівництвом нових станиць. Згадує дослідник і про заселення цього простору в 1837 р. двома малоросійськими козацькими полками, сформованими в 1831 р. малоросійським дворянством для ведення воєнних дій проти польських повстанців, а згодом поставлених на службу при військах Кавказької лінії. Він із приємністю відзначив, що основа організації війська залишилася старою – помісною, чи територіальною, історично існуючою ще в гетьманському малоросійському війську.

Оригінальну версію переселення малоросійських козаків на Північний Кавказ висуває Н.Стороженко. Він вважає, що малоросійські

козаки, які відзначилися в утихомиренні польського повстання 1830–1831 років, небезпідставно мріяли про відновлення своїх старовинних вольностей в Україні. Переведенням їх на Північному Кавказі в особливий козацький стан, на думку вченого, російський уряд обіцяв «опісля того, як минеться потреба в службі цього війська, зробити особливе розпорядження»: не бажаючи відроджувати козацтво в Україні в колишньому його вигляді, побоюючись сепаратизму та безладдя з боку козаків, і «щоби, можливо, більше розрядити вільнолюбний елемент...», російський уряд визнав за доцільне видалити козаків із Малоросії. За припущенням автора, саме у зв'язку з цим і було на найвищому рівні затверджено положення про переселення малоросійських козаків для вступу у Кавказькі козацькі лінійні війська [6, 104].

У своїй праці М.Стороженко спирається на документи Повного зібрання російських законів і на рукописи Яготинського архіву, що свідчить про високий рівень достовірності використаних ним матеріалів.

Першим з-поміж дореволюційних істориків етнічну різnorodність козацького війська репрезентував історик й етнограф XIX ст. С.Писарев [12, 7–20]. До нього фактично ніхто з російських учених та дослідників терського козацтва не ставив перед собою завдання збору й узагальнення свідчень, що стосувалися етнічного компонента формування цієї верстви. Автор, базуючись на архівних матеріалах та власному етнографічному опрацюванні різноманітних переказів і спогадів старожилів козацьких станиць, здійснив спробу визначити етнічний склад Терського козацького війська. Результати цього дослідження свідчать про те, що частина Терського козацтва складалася з гребенських козаків, «великоруських» та «малоросійських» козаків-переселенців. Відповідно до представлених у дослідженні автора статистичних даних, малоросійські козаки та селяни до початку 80-х років XIX ст. склали 24%.

Переселення українських селян на Кавказ здебільшого було пов'язане з різноманітними непередбачуваними труднощами. Про це свідчать нотатки-кореспонденції українського письменника та етнографа Г. Коваленка – вихідця зі слободи Колломак, що на Слобожанщині, який 6 років прожив на Ставропольщині. У львівському журналі «Літературно-науковий вісник» в одній із своїх заміток він писав про те, що на шпальтах місцевої газети «Казбек» уміщено нарис з містечка Моздок, де йдеться про обездолених українських переселенців: «В останній час на моздоцьких вулицях стали з'являтися цілі ватаги селян з сім'ями, котрі шукають собі якої-небудь роботи. На питання, звідки вони родом – відповідають, що вони селяни Київської губернії, числом тисячу чоловік, купили за посередництвом деякого Савченка й моздоцького купця Христофора Ганжумова у княгині Бекович тисяча шістьсот десятих земель по 66 рублів за десятину й виплатили посередникам 17600 рублів задатку. За умовами договору вони повинні вступити у володіння землею з 1 березня цього року, але виявилось, що продана земля закладена Йосипу Ахвердову – відомому в Росії нафтовіку – за 30 тисяч рублів, і тепер їм не дозволяють там селитися. Становище селян дуже важке, з нового року вони повинні виплатити всі податки і заборгованості, а час сівби минає. Ходять по місту в пошуках роботи і проїдають останні гроші, не знають, що робити і що буде з ними далі» [13, 144]. З

наступної нотатки-кореспонденції дослідника, де йдеться про його випадкову зустріч на вулиці м. Ставрополя з двома селянами, «котрих тип і одяг красномовно кажуть» про їх належність до малоросів, можна встановити, що ці люди з України – «тієї країни, де все достатком дихає». Селяни повідали йому, що приїхали сюди в пошуках дешевої землі з Харківської губернії Охтирського повіту.

Дослідження російського історика О. Долгушина [14] є першою спробою вивчення переселенського руху саме українців на територію Терської області. Матеріали для вивчення порушеної проблеми були зібрані автором упродовж 1902–1903 років шляхом офіційної розсилки у відповідні сільські правління області опитувальних листів. Програма запитань складалася в місцевому статистичному комітеті. На основі проведеного дослідження з'явилася інформація про назви поселень, час їх утворення, географічне положення, кількість купленої та орендованої землі поселенцями, число родин переселенців та кількість у них людей обох статей, наявності у них коней, рогатої худоби, а головне – національність і місце, звідки переселились мешканці досліджуваних населених пунктів. На думку автора, українцями здебільшого утворені поселення селянського типу, основним заняттям яких стало хліборобство.

Багатьма джерелами доведено, що тривалий час еміграція українців у Росію мала в основному аграрний характер і була переважно стихійною. Протягом 2-ої половини XIX ст. частка українців на Північному Кавказі майже подвоїлася, досягши третини від усього населення (33,6% за переписом 1897 р.) Ставропольщини. Значною мірою саме завдяки зусиллям і трудовим навичкам традиційних хліборобів-українців величезні площі пустих земель на Північному Кавказі стали районами товарного виробництва зерна і розвиненого тваринництва. Етнографічні дослідження в районах поселення українців на Ставропольщині – «аграрних» емігрантів – зафіксували високий рівень пристосування їх до природного, господарського та культурного середовища.

Зважаючи на різні обставини, українці підлягали сильній асиміляції з боку російського населення. Але проживання часто в цілковито українських за складом населення селах, а також в районах, де українці становили значний відсоток або й більшість населення, уповільнювало природний процес асиміляції. Певну роль відіграв фактор нечіткої етнічної самоідентифікації («ми не українці, українці живуть в Україні»).

У Моздоцькому відділі спостерігалась найбільша кількість нових поселень. З 1876 р. до 1902 р. на території відділу було утворено 55 хуторів, населення яких складалося винятково з сімей

українців-малоросів. Найбільш значними з них були хутори, розташовані на землях власника Пряничникова, де в двох із них проживало 42 сім'ї в кількості 326 чоловік. Мешканці цих хуторів – вихідці з Київської, Херсонської, Таврійської та Чернігівської губерній – мали у власності 940 десятин купленої землі. Окрім того, вони орендували 1500 десятин землі.

Таким чином, наявна джерельна база дослідження, опрацьована автором статті у Ставропольській міській науковій бібліотеці, представлена різноманітними за формою і характером документами та матеріалами і свідчить про те, що тематика переселення українців на Північний Кавказ у XVIII–XIX ст. не була предметом ґрунтовного спеціального вивчення ні російських, ні українських учених. Виявлено дискусійні, маловивчені питання з цієї проблеми. Однак у цілому вона є репрезентативною для комплексного і цілісного дослідження України у її світовому часопросторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. З додатком Нового періоду історії України за роки від 1914 – 1919. – New York: Printed in the United States of America, 1990.
2. *Кононенко П.П.* Національна ідея, нація, націоналізм. – К.: МАУП; Міленіум, 2006.
3. *Калакура Я.С.* Джерелознавчі аспекти сучасного українознавства // Вісник Київського національного університету. Українознавство. – К., 1997. – Вип. 2.
4. *Марко Сирник.* Про освіту, журнал ...і кондицію українців у Польщі. // Рідна школа. – Валч, Польща, 2008. – №9.
5. *Яворницький Д.* Українсько-руське козацтво перед судом історії // Україна. – К., 1991.
6. *Стороженко Н.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века. – К., 1898.
7. *Медунина В.* О вольных россиянах, не знавших крепостного ярма // Кубань. – 1991. – №1.
8. *Короленко П.* Двухсотлетие Кубанского казачьего войска 1696 – 1896 гг. // Исторический очерк. – Екатеринбург, 1896.
9. *Заставний Ф.Д.* Східна українська діаспора. – Львів, 1992.
10. *Полко И.Д.* Терские казаки со стародавних времен. – СПб., 1880. – Вып. 1. – 515 с.
11. *Головчанский С.Ф.* Станица Прохладная Терской области // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). – Тифлис, 1893. – Вып. XV. – Дело № 58. – С. 37.
12. *Писарев С.А.* Трехсотлетие Терского казачьего войска (1557–1877). – Владикавказ, 1881.
13. *Коваленко Г.А.* Українські переселенці на Кавказі // Літературно-науковий вісник (ЛНВ). – Львів, 1900. – Т. 10. – Ч. 2.
14. *Долгушин А.А.* О переселении в Терскую область из внутренних губерний России. – Владикавказ, 1907.

Надежда Истомина

Переселение выходцев из украинских губерний на Ставропольщину в XVIII – XIX веках (по результатам украинознавческой экспедиции)

Аннотація. В статті представлений аналітичний огляд літератури по проблемі переселення выходцев из украинских губерний на территорию Ставропольского края (период до XIX в.) по итогам украинознавческой экспедиции на Северный Кавказ.

Ключевые слова: этнос, миграция, малоросы, этническая ассимиляция, казаки, идентификация.

Nadia Istomina

Migration of Emigrants from Ukrainian provinces to Stavropol Region in XVIII – XIX centuries (on results of Ukrainian study expedition)

Annotation. Analytic viewing of literature about problems of migration of the emigrants from Ukrainian provinces to Stavropol region (period till XIX century) on results of the Ukrainian study expedition to North Caucasus is presented in the article.

Key words: ethnos, migration, maloroses, ethnic assimilation, cossaks, identification.